

ЯВОР МИЛТЕНОВ

Кирилски ръкописи с глаголически вписвания*

Част първа

Лингво-текстологическите проучвания на запазените понастоящем средновековни славянски ръкописни източници, съдържащи преводни, оригинални или компилативни съчинения от IX–X в., свидетелстват, че нито един от поместените в тях текстове не възхожда директно към своя съответен архетип. Почти във всички случаи между достигналите до нас копия и техните оригинали стоят по няколко протографа, в които текстовете в по-голяма или по-малка степен са били подложени на различни езикови и текстологични промени. При положение, че често най-ранните преписи не отразяват архетипа по-добре от по-късните, остава открит въпросът кои копия биха могли да послужат за основа на колацията, на кои може да се има по-голямо доверие, кои копия трябва да бъдат проучени най-напред, за да се създаде надеждна основа за бъдещи критически издания.

Едно възможно решение би било систематизирането на данни от областта на графиката и извличането на маркери, които свидетелстват за старинността на антиграфа на съответния препис. Такъв графичен маркер представляват глаголическите вписвания в кирилски ръкописи, които в определени случаи могат да се интерпретират като указание за пряка връзка със старинната глаголическа традиция.

Кръгът ръкописни източници, в които се установяват следи от по-старата славянска писменост, привлича вниманието на палеослависти от няколко поколения. Глаголическите вписвания се отбелязват при издаването и/или изследването на отделни фрагменти, преписи от съчинения или кодекси. Сред по-значителните опити за обобщаване на наличния през XIX и началото на XX в.

* Продължението следва в кн. 56/2010 на това списание. Авторът изказва своята благодарност на Л. Тасева, М. Йовчева, Е. Мусакова и Т. Славова за ценните препоръки в процеса на реализиране на настоящото изследване.

материал могат да се отбележат студиите на М. Н. Сперански, И. И. Срезневски, Е. Ф. Карски и др.¹ В последните години интересът към глаголицата се възвръща – най-вече благодарение на новооткритите ръкописи в Синайския манастир „Св. Екатерина“ – и това доведе до публикуването на редица приносни изследвания относно следите от по-старата азбука в кирилски кодекси². Проучването на кирилските ръкописи с глаголически вписвания обаче винаги се е извършвало на базата на отделни студии, издания или описи. Изготвянето на каталог на ръкописите, съдържащи този маркер, би дало една по-пълна представа иза всички аспекти, в които глаголическите следи биха могли да бъдат научно интерпретирани – палеографски, кодикологични, текстологични, литературно-исторически и др. От не по-малко значение е също така да се изясни въпросът доколко и в кои случаи вписванията на по-старата азбука могат да се приемат като свидетелство, спомагащо за изясняването на историята на определени текстове. Това е свързано с класифицирането както на *отделните типове вписвания* (в текста, в паратекст, изцяло на едната азбука или смесено, постоянна и инцидентна поява, повтарящи се написания в кръг ръкописи), така и на *отделните типове книги* с глаголически следи.

Настоящото изследване се състои от каталог на кирилските ръкописи с глаголически вставки и коментар. В каталога ръкописните източници са групирани според типа вписване (в текст или в паратекст и според характера на вставките): А. Глаголически вставки на отделни букви и фрази в кирилски текст; Б. Изцяло глаголически паратекст към кирилски текст, дело на писача на ръкописа; В. Изцяло глаголически паратекст, изписан в по-ранен кирилски кодекс; Г. Глаголически вставки на отделни букви и фрази в кирилски паратекст (кирилско-глаголически приписки); Д. Глаголически букви със „служебни“ функции в кирилски кодекс. Подредбата на ръкописите в каталога е извършена съобразно съдържащите се в тях текстове: старозаветни, новозаветни, богослужебни, за индивидуално четене. Южнославянските, руските и влахо-молдавските ръкописи са представени обособено. Каталогът съдържа кратко археографско описание, характеристика на глаголическите вписвания и библиографски сведения, включващи основните издания, описания и литература.

¹ Вж. напр. Срезневский 1858; Лавров 1904: 18–20; Карский 1928: 211–213; Сперанский 1928–1929, 1929.

² Част от южнославянските ръкописи, предмет на настоящото проучване, са изследвани от Б. Велчева (1966а, 1966б, 1992, 1999) с оглед на палеографските особености на вписванията и на развоя на глаголическото писмо. Важна стъпка към интерпретирането на глаголическите следи като извор за историята на текстовете е извършена чрез проучването на Т. Славова (1999), в което чрез обобщаването на свидетелствата за транслитерация се извличат доказателства за равностойното функциониране на глаголицата наред с кирилицата в Преслав през първите няколко десетилетия на Х в. Систематизиране на данните от южнославянски ръкописи, групиране на кодексите по палеографски белези и опит за локализиране на книжовните средища, в които те са били създадени, вж. в студиите на Е. Мусакова (1999б, 2004).

В коментара е извършена класификация според следните параметри: I. Разпределение на кодексите с глаголически вписвания според поместените в тях текстове; II. Разпределение на кодексите с глаголически вписвания според езиковата среда на преписване на текста; III. Разпределение на изследваните кодекси според датировката на глаголическите вписвания в тях; IV. Опит за класификация на типовете вписвания с оглед на причините за проявата на диграфия.

КАТАЛОГ НА КИРИЛСКИТЕ РЪКОПИСИ С ГЛАГОЛИЧЕСКИ ВПИСВАНИЯ

А. ГЛАГОЛИЧЕСКИ ВСТАВКИ НА ОТДЕЛНИ БУКВИ И ФРАЗИ В КИРИЛСКИ ТЕКСТ

Ю ж н о с л а в я н с к и р ъ к о п и с и:

1. *Болонски псалтир* – Псалтир с тълкувания на Псевдо-Атанасий Александрийски, кирилски, български. Библиотека на Болонския университет, № 2499. 264 л., пергамент, втора четвърт на XIII в.³ – Глаголически букви и цели думи в текста.

2. *Песнивец на цар Йоан Александър* – Псалтир с тълкувания на Псевдо-Атанасий Александрийски, кирилски, български. БАН-София, № 2. 317 л., пергамент, 1337 г.⁴ – Глаголически и кирилско-глаголически цифрови обозначения в пет от номерациите на псалмите (л. 269v, 270r, 271v, 272v, 273r).

3. *Добромирово евангелие* – четириевангелие, кирилско, българско. РНБ-Санкт Петербург, Q.п.I.55 (183 л.), Синайски манастир „Св. Екатерина“, Cod. slav. 43 (23 л.) и Cod. slav. 7/N (9 л.), Национална библиотека-Париж, Cod. slav. 65 (2 л.). 217 л., пергамент, XII в.⁵ – Глаголическа буква **ѣѣ** на л. 179a10 (според пагинацията, възприета в цитираните издания).

4. *Енински апостол* – апостол, апракос, кирилски, български. НБКМ-София, № 1144. 39 л., пергамент, XI в.⁶ – Вписвания на глаголически букви в текста. Глаголически инициали.

5. *Охридски апостол* – апостол, апракос, кирилски, български. РГБ-Москва, сб. на В. И. Григорович, № 13 (М. 1695). 112 л., пергамент, XII в.⁷ – На л. 13v-

³ Описание, коментар и издание вж. у Jagić 1907; Дуйчев 1968. Срв. също и Петров, Кодов 1973: 129–147.

⁴ Ръкописът не е издаван. Описания: Цонев 1916: 4–13; Кодов 1969: № 2; Христова, Караджова, Икономова 1982: № 63. Относно глаголическите цифрови обозначения при номерацията на псалмите вж. Мусакова 1999а, 2002; Милтенов (под печат).

⁵ Издания: Алтбауер 1973; Велчева 1975. Идентификация на парижкия фрагмент: Станчев 1981. Описание и литература: СК 1984: 71. Описание и фототипно издание на новооткритата част в Синайския манастир: Tarnanidis 1988: 7/N и приложението.

⁶ Ръкописът е издаден (Мирчев, Кодов 1965). Описания: Стоянов, Кодов 1971: № 1144; Христова 2004: 25–26.

⁷ Ръкописът е издаден (Кульбакин 1907). Описания: СК 1984: № 109; Христова 2004: 27. За глаголицата в ръкописа вж. също изследванията на Б. Велчева (1966а, 1966б).

14r, 99v част от текста е писана на глаголица; отделни букви и думи на глаголица се срещат из целия ръкопис (4r, 101r, 109v).

6. *Каракалски апостол* – апостол, кирилски, български. Света гора, Атон, ман. Каракал, Slav. 1 (239), 169 л., пергамент, XIII в.⁸ – Глаголически вставки в текста на л. 40v (заглавие на цял ред), 60r (част от заглавие).

7. *Струмишки апостол* – апостол, апракос, кирилски, български. Народен музей-Прага, № IX.E.25. 91 л., пергамент, XIII в.⁹ – Глаголическа цифра ъ на л. 81r.

8. *Хвалов сборник* – сборник с библейски книги (Евангелие, Апостол, Апокалипсис, Псалтир) и други статии, писан от книжовника Хвал, кирилски, босненски. Библиотека на Болонския университет, № I.359 (3575 B). 359 л., пергамент, текст в две колони, 1404 г.¹⁰ – Кирилско-глаголическо цифрово обозначение (Ѡ) в заглавието към седма глава от Евангелието от Йоан.

9. *Битолски триод* – триод, кирилски, български. БАН-София, № 38. 101 л., пергамент, XIII в.¹¹ – Многобройни глаголически вставки в текста, думи и цели фрази.

10. *Шафариков триод* – постен и цветен триод, кирилски, български. РНБ-Санкт Петербург, Ф.п.I.74 (157 л.), НБС-Белград № 274 (395), изгорял (2 л.). 157 л. (понастоящем), пергамент, XIII в.¹² – На л. 49r, 51v, 69v се откриват глаголически вставки в текста.

11. *Аргиров триод* – триод, кирилски, български. НБКМ-София, № 933 (58 л.), Архив на Македония-Скопие, МФ-1 (1 л.), Архив на Кирил Мирчев (в неизвестност, 2 л.). 59 л. (понастоящем), пергамент, XIII в.¹³ – Две думи на глаголица в кирилския текст (л. 2v14 от НБКМ 933).

12. *Скопски октоих* – октоих, кирилски, български. Библиотека на Института за история на книжовността към Филологическия факултет на Универси-

⁸ Първото съобщение за ръкописа принадлежи на Бакер (Bakker 1990). Описания: Турилов, Мошкова 1999: № 14, Pavlikjanov 2001: 22–34 и посочената библиография. Вж. също проучването на Е. Коцева (2005).

⁹ Описания на ръкописа: Vašica, Vajs 1957: № 89; Десподова, Славева 1988: № 58; Блахова, Хауптова 1990: XIV и приложената снимка; Мусакова 1999б; Христова 2004: 29–30.

¹⁰ Фототипно и наборно издание: CCNH 1986. Описание: Daničić 1871. Според студията на А. Лавров (1904: 18–20) вписването е в текста на Апостола, а според Дж. Даничич – в евангелския текст. Тъй като не бе възможно ползването на изданието на паметника, тук се доверяваме на сведенията от изследването на сръбския учен.

¹¹ Ръкописът е издаден (Zaimov 1984), вж. описание и коментар у Кодов 1969: № 38; Петров, Кодов 1973: 121–125.

¹² Описания на ръкописа: Гранстрем 1953: 80; СК 1984: № 222, вж. също и Кочубинский 1876: 145–149; Каринский 1908: табл. 13 (л. 49r).

¹³ Описания: Мошин 1971: № 36; Стоянов, Кодов 1964: № 933, вж. също Петров, Кодов 1973: 127–129; Бояджиев 1998.

тета в Скопие, № 1511 (М II 4). 3 л., пергамент, XIII в., вложени като защитни в октоих от 1500 г.¹⁴ – Две думи (цял ред) на глаголица (л. Iv19).

13. *Йерусалимски палимпсест* – празничен миней (палимпсестен текст), евангелие (основен текст), кирилски, сръбски. Библиотека на Йерусалимската патриаршия, № 19. 200 л., пергамент, основен текст от XIII в., палимпсестен текст от XII в.¹⁵ – Две думи в палимпсестния кирилския текст, изписани частично на глаголица (л. 80r21).

14. *Македонски (Гилфердингов) кирилски лист* – трактат за превода (Предисловие на Йоан Екзарх към Богословие на Йоан Дамаскин), кирилски, български. БРАН-Санкт Петербург, 24.4.16 (Срезн. 63). 1 л., пергамент, XI в.¹⁶ – В текста на два пъти (л. 1r9, 1v18) се среща глаголическа буква ꙗ („ю“).

15. *Златоструй* – кирилски, сръбски. Хилендарски манастир, Атон, № 386. 286 л., пергамент, кр. на XIII – нач. на XIV в.¹⁷ – Глаголическа вставка (една дума и част от друга) на л. 50r.

16. *Берлински сборник* – кирилски, български. Берлинска държавна библиотека, сб. на Вук Караджич, № 48. 135 л., пергамент, кр. на XIII – нач. на XIV в.¹⁸ – В заглавието на „Номоканон на светите отци“ на л. 16r8 се открива глаголическа буква ѿ.

17. *Сборник със смесено съдържание* – кирилски, сръбски. Хилендарски манастир, Атон, № 463. 97 л., хартия, конволют от осем части с различна хронология, средата на XV – нач. на XVI в.¹⁹ – Глаголическа буква ѿ на л. 87v и 89v (в препис на „За буквите“ от чернориец Храбър, л. 87r–89v, кр. на XV в.).

18. *Епитимиен номоканон* – кирилски, български. НБКМ-София, № 1117. 57 л., хартия, XV в.²⁰ – Две кирилско-глаголически цифрови обозначения (номерация на глави в полето на ръкописа) на л. 9r и 11r.

¹⁴ Описания: Мошин 1971: № 29; Десподова, Славева 1988: № 31. Срв. и приложените снимки у Конески 1950; Поп-Атанасов 2000: 2.

¹⁵ Вж. Иванова 1994 и посочената в статията литература.

¹⁶ Описание и литература: СК 1984: № 46. Издание вж. напр. у А. Минчева (1978: 76–89), срв. също допълненията и анализа на Минчева 1981; Добрев 1981.

¹⁷ Описания: Богдановић 1978: № 386; Matejić, Thomas 1992: 501. Пълен разпис на съдържанието: Иванова-Константинова 1976, срв. и Thomson 1982: 3–4. По-нови изследвания показват, че създаването на ръкописа се отнася по-скоро към началото на XIV в., отколкото към XIII в., както е посочено в цитираните справочници (за това вж. Турилов, Мошкова 1999: № 259 и приложената литература).

¹⁸ Издания: Miklas, Zagrebin 1988 (фототипно); Миклас, Тасева, Йовчева 2006 (наборно). По-нови изследвания показват, че създаването на ръкописа се отнася по-скоро към началото на XIV в., отколкото към края на XIII в.

¹⁹ Описания на ръкописа: Радојичић 1954; Куев 1967: 201; Богдановић 1978: № 463; Matejić, Thomas 1992: 554. Издания на преписа на Чернориец Храбър, където се срещат вписвания на глаголица: ХР 1963: 91–96 (фототипно); Куев 1967: 201–204 (наборно); Федер 20056 (реконструиран текст с разночетения и текстологически анализ).

²⁰ Описания: Стоянов, Кодов 1964: № 1117; Христова, Караджова, Икономова 1982: № 191. За глаголическите вписвания вж. Райкова 1997.

И з т о ч н о с л а в я н с к и р ъ к о п и с и :

19. *Евгениевски псалтир* – Псалтир с тълкувания на Псевдо-Атанасий Александрийски, кирилски, руски. БРАН-Санкт Петербург 4.5.7 (Кеппен № 3 [19]) (2 л.), РНБ-Санкт Петербург, сб. М. П. Погодин, № 9 (18 л.). 20 л., пергамент, XI в.²¹ – Във втората част, пазеща се в РНБ, се откриват три глаголически инициала (л. 6г, 18г, 20г).

20. *Погодински листовце* – Книга на пророк Даниил с тълкувания на Иполит Римски, кирилски, руски. РНБ-Санкт Петербург, сб. М. П. Погодин, № 68. 2 л., пергамент, XII в.²² – На л. 2г–2в се откриват 91 глаголически букви в кирилския текст.

21. *Старозаветни книги с тълкувания* – Книги на 16-те пророци с тълкувания, кирилски, руски. РНБ-Санкт-Петербург, ф. 76103, Кирило-Белозерски манастир, № 9/134. 330 л., хартия, 80-те години на XV в.²³ – Глаголически инициали.

22. *Старозаветни книги с тълкувания* – Книги на 16-те пророци с тълкувания, кирилски, руски. ГИМ-Москва, Синодална сб., № 78. 352 л., хартия, XVI в.²⁴ – Глаголически инициали на л. 82v, 86г (два примера), 203v, 204г (два примера) и една цяла дума на л. 67г.

23. *Старозаветни книги с тълкувания* – Книги на 16-те пророци с тълкувания, кирилски, руски. РНБ-Санкт-Петербург, ф. 717, Соловецки манастир, № 694/802. 595 л., хартия, 1492 г.²⁵ – Глаголически букви в заглавията и инициалите.

24. *Старозаветни книги с тълкувания* – Книги на 16-те пророци с тълкувания, кирилски, руски. РГБ-Москва, ф. 304.I, Троицко-Сергиева лавра, № 89. 261 л., хартия, кр. на XV – нач. на XVI в.²⁶ – Глаголически букви в заглавията и инициалите.

25. *Старозаветни книги с тълкувания* – Книги на 16-те пророци с тълкувания, кирилски, руски. РГАДА-Москва, ф. 1196, Антониево-Сийски манастир, № 17, хартия, XVI в.²⁷ – Глаголически букви в заглавията и инициалите.

²¹ Издания: Коритар 1836: 42–44 (публикуване на текста на първата част), Срезневский 1882: 154–164 (публикуване на текста на втората част, с грешки – вж. Гринкова 1924). Пълно издание у Колесов 1972: 57–69, табл. 1–9, 12–20; Христова, Клисурска 1991: 69–121. Описания и литература: Гранстрем 1953: 18; СК 1984: № 29, 30.

²² Издание: Ильинский 1929. Описания: Гранстрем 1953: 21; СК 1984: 105.

²³ Отбелязан в ПС 1986: № 442. Съобщение за глаголическите следи у Горский, Невоструев 1857: 112; Срезневский 1882: 17–18.

²⁴ Описание: Горский, Невоструев 1857: № 78.

²⁵ Описание: Порфирьев, Вадковский, Красносельцев 1881: № 134. Отбелязан в ПС 1986: № 296.

²⁶ Описание: Иларию, Арсений 1878–1879: № 89. За глаголическите следи вж. Горский, Невоструев 1857: 111.

²⁷ Описание: Виктор 1890: 74.

26. *Старозаветни книги с тълкувания* – Книги на 16-те пророци с тълкувания, кирилски, руски. РГБ-Москва, сб. на Чудовския манастир, № 14/184. 427 л., хартия, нач. на XVI в.²⁸ – Глаголически букви в заглавията (л. 70v, 71v, 89r) и инициалите (над 25 примера).

27. *Старозаветни книги с тълкувания* – Книги на 16-те пророци с тълкувания, кирилски, руски. РГБ-Москва, Музейное собрание, № 4094. 420 л., хартия, кр. на XV – нач. на XVI в.²⁹ – Глаголически букви в заглавията (л. 59v, 61v, 69v, 86v) и инициалите (над 25 примера).

28. *Псалтир* – Псалтир без тълкувания, кирилски, руски. РНБ-Санкт-Петербург, Ф.п.1.2. 334 л., пергамент, XIV в.³⁰ – Заглавие с глаголически букви.

29. *Слова (13) на Григорий Богослов* – кирилски, руски. РНБ-Санкт-Петербург, Q.п.1.16. 377 л., пергамент, XI в.³¹ – Няколко примера за глаголически ъ, ѣ в текста.

30. *Сборник със смесено съдържание* – сборник с апокрифни, полемически, богословски и други съчинения, кирилски, руски. ГИМ-Москва, Синаodalна сб., № 316. 368 л., хартия, XV в.³² – Глаголическа вставка от няколко реда на л. 2r (според предишната номерация – 18r) в слово, приписано на Йоан Златоуст.

Б. ИЗЦЯЛО ГЛАГОЛИЧЕСКИ ПАРАТЕКСТ КЪМ КИРИЛСКИ ТЕКСТ, ДЕЛО НА ПИСАЧА НА ТЕКСТА

Ю ж н о с л а в я н с к и р ъ к о п и с и:

31. *Ресенски фрагмент от триод* – триод, кирилски, български, палимпсест. БАН-София, № 37. 1 л., пергамент, XI в.³³ – Глаголическа приписка във видимата (непалимпсестната) част.

32. *Зографски миней* – празничен миней за ноември-февруари, кирилски, български. Света гора, Атон, Зографски манастир, № 106. 318 л., хартия, XIV в. (писан по времето на цар Йоан Александър).³⁴ – Глаголическа приписка от кописиста за времето на изписване на кодексa.

²⁸ Описание: Протасьева 1980: № 184 (14). За глаголическите букви вж.: Сперанский 1929: 59 (ръкописът е отбелязан неточно със сигнатура 13/183).

²⁹ Описание в МСО 1997: № 1128.

³⁰ Описание: Гранстрем 1953: 51.

³¹ Издание: Будилович 1875. Описание: Гранстрем 1953: 16; СК 1984: № 33. Глаголическите вписвания стават известни чрез изследването на Будилович 1871: 6–7.

³² Описание: Горский, Невоструев 1862: № 316. Вж. също и Сперанский 1929: 63–64; Трендафилов 2004: 48–51.

³³ Описание: Кодов 1969: № 37. Вж. и Кодов 1966; Петров, Кодов 1973: 113–129.

³⁴ Описание: Райков, Кожухаров, Миклас, Кодов 1994: № 76. За глаголическите вписвания вж. напр. Сперанский 1929: 5; Иванов 1970: 237.

И з т о ч н о с л а в я н с к и р ъ к о п и с и :

33. *Пандекти на Никон Черногорец* – кирилски, руски. РГАДА, ф. 196, оп. 1, № 1698. 193 л., пергамент, XIII–XIV в.³⁵ – Глаголически абecedар на л. 93г, включващ първите пет букви, писан от ръката на кописта на ръкописа (с чести неправилни начертания и грешки).

В. ИЗЦЯЛО ГЛАГОЛИЧЕСКИ ПАРАТЕКСТ, ИЗПИСАН В ПО-РАНЕН КИРИЛСКИ КОДЕКС

Ю ж н о с л а в я н с к и р ъ к о п и с и :

34. *Ватиканско евангелие (Ватикански кирилски палимпсест)* – евангелие-апракос, кирилско, българско (палимпсестен текст), гръцко четириевангелие (основен текст). Ватиканска апостолическа библиотека, Vat. gr. 2502. Палимпсестният славянски текст обхваща 93 л., пергамент, X–XI в. (палимпсестен текст), XII–XIII в. (основен текст)³⁶. – Глаголически паратекст от три реда в полето на л. 111v (фрагмент 4 според изданието).

35. *Евангелие* – четириевангелие, кирилско, сръбско. ГИМ-Москва, сб. А. И. Хлудов, № 13. 294 л., пергамент, XIV в.³⁷ – Приписки на глаголица на л. 12г, 82v. Кирилски абecedар с гръцки и глаголически букви от XVII–XVIII в.

36. *Чайничко евангелие* – четириевангелие, кирилско, босненско. Чайниче, № 11. 167 л., пергамент, кр. на XIV в.³⁸ – Глаголическа приписка, съдържаща новозаветен пасаж (Йо 15. 17–20) на л. 89v–90г. Глаголица от смесен тип – ъглести, обли и деформирани начертания.

37. *Радосавлев сборник* – кирилски, босненски. Ватиканска апостолическа библиотека, Cod. illig. 12. 60 л., хартия, 1444–1461 г. Съдържа Апокалипсис, Господнята молитва и началото на евангелието от Йоан.³⁹ – Глаголически редове на л. 55г и 57г. Глаголическа приписка на кописта на л. 59г, повторена от друг писач.

³⁵ Описание: СК 2002: № д46. За приписката вж. Столярова 2000: № 144.

³⁶ Описание: Джурова, Станчев, Япунджич 1985: № 101. Издание на палимпсестния славянски текст: Добрев, Тотоманова, Кръстанов 1996. Глаголическият паратекст се открива във фрагмент 4 (1996: 30).

³⁷ Описания и литература: Николова, Йовчева, Попова, Тасева 1999: № 9; СК 2002: № 230. За глаголическите вписвания вж. Сперанский 1929: 8, бел. 3.

³⁸ Описание и литература: Богдановић 1982: № 1914. Изследване на паметника и по специално на глаголическите вписвания: Јерковић 1975: 49–51, вж. и с. 51, бел. 83, снимка X; вж. и Hamn 1960: 66–72.

³⁹ Описание и литература: Джурова, Станчев, Япунджич 1985: № 81, снимка CCIV, вж. и Jagić 1903: 20–36; Hamn 1960: 66–72.

И з т о ч н о с л а в я н с к и р ъ к о п и с и :

38. *Псалтир* – кирилски, руски. Народен музей – Прага, № IX.F.38. 236 л., хартия, XVII в.⁴⁰ – Глаголически вставки (варианти) на отделни думи в междуредовото пространство и в маргиналното поле.

39. *Огласителни поучения на Кирил Йерусалимски* – кирилски, руски. ГИМ-Москва, Синаодална сбирка, № 478. 271 л., пергамент, XI–XII в.⁴¹ – Глаголическа приписка на л. 270v, с грешки и неточности, вероятно от XIII в. (датира се според кирилските приписки от същата ръка на следващия л. 271r).

40. *Сборник* – кирилски, руски. РГБ-Москва, ф. 304.I, Троицко-Сергиева лавра, № 762. 284 л., хартия, XV в.⁴² Първата половина на сборника съдържа руски съчинения, втората – български преводни и оригинални текстове (вкл. и Послание на патр. Евтимий до Киприан). – Глаголически приписки на л. 21r и на л. 44r.

Г. ГЛАГОЛИЧЕСКИ ВСТАВКИ НА ОТДЕЛНИ БУКВИ И ФРАЗИ В КИРИЛСКИ ПАРАТЕКСТ
(КИРИЛСКО-ГЛАГОЛИЧЕСКИ ПРИПИСКИ)

Ю ж н о с л а в я н с к и р ъ к о п и с и :

41. *Синайски псалтир* – псалтир, глаголически, български. Синайски манастир „Св. Екатерина“, Cod. slav. 38 (т. нар. „стара“ част, 177 л.), Cod. slav. 2/N (т. нар. „нова“ част, 32 л.). 209 л., пергамент, XI в.⁴³ – Кирилско-глаголически лингвистични глоси и указателни бележки (напр. *сѣръъкъ*, Cod. slav. 38, л. 133v), придружени с отделни вписвания на кирилски букви в заглавията и в текста (напр. Cod. slav. 2/N, л. 31v). И в двата случая автори са копистите.

42. *Асеманиево евангелие* – апракос-евангелие, глаголическо, българско. Ватиканска библиотека, Cod. slav. 3. 158 л., пергамент, X–XI в.⁴⁴ – Кирилско-глаголическа приписка на л. 94r от неизвестен писач от X–XI в. Кирилски вписвания от копииста в глаголическия инициал на л. 24r, указания в полетата (л. 22r, 90r, 92r, 119r), кирилски приписки (л. 38v, 93r, 119r). Изцяло глаголически (л. 147r, 150v, 151r) и изцяло кирилски (л. 76v, 157r) приписки на поп Стан от XI–XII в.

43. *Синайски евхологий* – евх. с епитимийник, глаголически, български. Синайски манастир „Св. Екатерина“ Cod. slav. 37 (т. нар. „стара“ част, 105 л.),

⁴⁰ Описание: Vašica, Vajs 1957: № 127.

⁴¹ Описания: Горский, Невоструев 1859: № 114; СК 1984: № 45. За глаголическите вписвания вж. Сперанский 1929: 531–535.

⁴² Описание: Иларий, Арсений 1878–1879: № 762.

⁴³ Издание на т. нар. „стара“ част вж. у Altbauer 1971. Снимки от новата част и описание вж. у Tarnanidis 1988: 2/N и приложението. Срв. палеографския анализ на П. Илчев (1980: 90–93).

⁴⁴ Коментар и издание на паметника: Vajs, Kurz 1929; Kurz 1955; Иванова-Мавродино-ва, Джурова 1981. Относно приписките вж. напр. Велчева 1983, 1995; Станчев 2000.

Cod. slav. 1/N (т. нар. „нова“ част, 28 л.), РНБ-Санкт Петербург, Глаг. 2 (2 л.), РНБ-Санкт Петербург, Глаг. 3 (1 л.), БРАН-Санкт-Петербург, 24.4.8 (1 л.). 137 л., пергамент, XI в.⁴⁵ – Във фрагмента Глаг. 2 на л. 1v се открива кирилска приписка, в която името Георги е изписано с две глаголически букви ѡ „герв“.

44. *Апостол* – кирилски, сръбски. САНУ-Белград, № 55. 258 л., хартия, 1366–1367 г.⁴⁶ – Кирилски глоси в полето (добавки и поправки към текста) с вписани отделни глаголически и гръцки букви и цели думи – на л. 48v (2), 50v, 51r, 55r.

45. *Сборник* – кирилски, сръбски. МСПЦ-Белград, № 42 (Крушедол Ж.V.85). 318 л., хартия, втора четв. на XV в. Съдържа Хроника на Йоан Зонара, Историческа паляя и др.⁴⁷ – Кирилско-глаголическа приписка на защитния лист („поп Давид от Белград“).

46. *Битолски изборен октоих* – кирилски, български. ХАЗУ-Загреб, III.a.45–46. 203 л., пергамент, XIII в.⁴⁸ – Кирилско-глаголически приписки, датиращи от XV–XVI в. (?).

Източнославянски ръкописи:

47. *Служебен миней за април* – кирилски, руски. РГАДА-Москва, ф. 381, Синодална типография, № 110. 110 л., пергамент, XI–XII в.⁴⁹ – Кирилско-глаголическа приписка на кописта Лаврентий на л. 104r.

48. *Празничен миней за февруари-август* – кирилски, руски. ГИМ-Москва, Синодална сб., № 895. 232 л., пергамент, 1260 и 1352 г. (съответно л. 1r–212v и л. 213r–232v).⁵⁰ – Неясна кирилско-глаголическа приписка л. 176v в частта от 1260 г.

49. *Триод* – постен триод, кирилски, руски. РГБ-Москва, ф. 173, сб. МДА, № 116. 187 л. пергамент, XV в. (комплект с РГБ-Москва, ф. 304.I, Троицко-

⁴⁵ Вж. изданието на Nahtigal 1941–1942. Описание на фрагментите, съхранявани в руски книгохранилища и библиография вж. в СК 1984: №№ 34, 35, 36. Описание и издание на новооткритата част вж. у Tarnanidis 1988: № 1/N и приложението; Schmitzer, Miklas 1994. За приписката вж. Гранстрем 1953: 78–79.

⁴⁶ Описание и библиография вж. у Богдановић 1982: № 55. За глаголическите вписвания вж. Stojanovic 1900; Сперанский 1929: 4–5.

⁴⁷ Описание и библиография вж. у Петковић 1967: № 81; Богдановић 1982: № 1036. За глаголическите букви вж. Сперанский 1929: 5–6. В още два ръкописа от същото време и от същата сбирка (на манастира Крушедол) се среща писач на име Давид: *Сборник* – кирилски, сръбски. МСПЦ-Белград, № 159 (Крушедол Е.V.25). 338 л., хартия, втора четв. на XV в. (Петковић 1967: № 71, Богдановић 1982: № 290); *Браничевска Лествица* – сборник, кирилски, сръбски. МСПЦ-Белград, № 97 (Крушедол Ђ.V.16). 348 л., хартия, 1434 г. (Петковић 1967: № 68, Богдановић 1982: № 504).

⁴⁸ Описание: Цонев 1913: №№ 44, 45; Mošin 1955: № 137.

⁴⁹ Описание на ръкописа: СК 1984: № 41. За приписката вж. Сперанский 1929: 60; Столярова 2000: № 14.

⁵⁰ Описание: Горский, Невоструев 1917: № 477; СК 1984: № 176. За приписката вж. и Сперанский 1928–1929: 531–535.

Сергиева лавра, № 26).⁵¹ – На л. 185v (в кодекса от сбирката на Духовната академия) е поместена кирилска приписка, в която писачът е скрил името си с глаголически тайнопис. В заключителната формула един ред преди колофона се среща глаголическо *ѡ* (гъ т. е. господн).

50. *Постнически слова на Исак Сирий* – кирилски, руски. РГБ-Москва, ф. 228, собр. рук., поступивших после Д. В. Пискарева, № 59. 529 л. хартия, 1472 г.⁵²

51. *Пролог* – кирилски, руски. РНБ-Санкт-Петербург, Ф.п.І.48. 255 л., пергамент, 1431–1434 г.⁵³ – Тайнописна бележка от 1456 г. с гръцки, кирилски и глаголически букви.

52. *Типографски устав* – Студийски устав, кирилски, руски. Държавна Третьковска галерия – Москва, К–5349. 126 л., пергамент, XI–XII в.⁵⁴ – Глаголическа приписка на л. 124г от писача на ръкописа Микула.

53. *Сборник със слова и поучения* – кирилски, руски. БРАН-Санкт Петербург, 4.9.39 (Финл. 40). 2 л., пергамент, XIII в.⁵⁵ – Кирилско-глаголическа приписка на л. 2г.

Д. Глаголически букви със „служебни“ функции в кирилски кодекс

Южнославянски ръкописи:

54. *Призренско евангелие* – четириевангелие, кирилско, българско. Научна библиотека на Санкт-Петербургския държавен университет, РПК № 312. 152 л., пергамент, XIII в.⁵⁶ – Номерация по тетради с глаголически цифри (л. 97г, 104v, 105г, 112v, 113г, 136v, 137г).

Източнославянски ръкописи:

55. *Христинополски апостол* – апостол, кирилски, руски. Лвовски исторически музей, № 39 (291 л.), Централна научна библиотека на Украйна, VIII.3.

⁵¹ Електронно издание (дигитални снимки на целия ръкопис): <http://www.stsl.ru>. Описание: Леонид 1887: № 6; ПСД 1993: № 345.

⁵² Описание: Виктор 1871: 13; ПС 1986: № 205. Ръкописът произхожда от Псков. Тъй като описът на А. Виктор не ми е достъпен се доверявам на данните за глаголически букви от Соболевский 1908: 109.

⁵³ Описание: Гранстрем 1953: 63–64. Ръкописът произхожда от Новгород.

⁵⁴ Фототипно и наборно издание, изследвания: ТУ 2006. Описание на ръкописа: СК 1984: 50, срв. и Пентковский 2001: 177–178. За приписката вж. Сперанский 1929: 60; Столярова 2000: № 55.

⁵⁵ Кратко описание и издание вж. у Срезневский 1874: 14 (№ 39), 33–34. Вж. също: Бубнов, Лихачева, Покровская 1976: 64–65; СК 1984: № 289. За приписката вж. Сперанский 1928–1929: 531–535; Сперанский 1929: 60–61 (фрагментът е отбелязан като № 39); Столярова 2000: № 145.

⁵⁶ Описание: СК 2002: № д25. Ръкописът е откупуван неколкократно в Призрен и в Битоля през XIX в.

(8 л.). 299 л., пергамент, XII в.⁵⁷ – В текста се срещат глаголически букви, употребявани като знаци за препратка към коментарите и указанията в полетата на ръкописа.

В л а х о - м о л д а в с к и р ъ к о п и с и :

56. *Евстатиев сборник* – сборник с литургически песнопения, писан частично на гръцки, частично на славянски, в голямата си част с тайнопис. ГИМ-Москва, сб. на П. И. Шукин, № 511. 158 л., хартия, 1511 г., произхождащ от молдавския манастир Путна (Буковина), автограф на протопсалт Евстатий, който е и автор на поместените песнопения⁵⁸. – Постоянна употреба на глаголически букви, използвани в различни тайнописни системи.

КОМЕНТАР

I. Разпределение на кодексите с глаголически вписвания според поместените в тях текстове. Глаголическите вписвания могат да се разглеждат като извор за историята на определени текстове. Това е възможно, тъй като кодексите, в които е фиксирана вътретекстова диграфия, понякога съдържат едни и същи преводни или оригинални паметници, т. е. системната поява на глаголица в тях може да се интерпретира като свидетелство за архаичните им първообрази. В определени случаи това се подкрепя от текстологически изследвания, потвърждаващи надеждността на съответните преписи за реконструкция на архетипите. В други случаи копията с глаголически вписвания не са били предмет на специално проучване и тяхното изучаване в текстологически план предстои. Наличието на следи от по-старата писмена система несъмнено е маркер за тяхното приоритетно значение като обект на изследване от палеославистиката.

Вписвания на глаголица се откриват в над петдесет кирилски кодекса. От тях можем да отделим около тридесет с глаголически вставки, намиращи се *в самия текст* и оставени *от самите писачи* в процеса на копиране. В какви типове книги се появяват глаголически букви и каква информация носят те за историята на текстовете?

⁵⁷ Издание: Kalužniacki 1896. Описания: СК 1984: №№ 59, 60; Христова 2004: 28.

⁵⁸ За ръкописа вж. Яцимирский 1902; Сперанский 1929: 6–7. Славянската част от кодекса е издадена (Петров, Кодов 1973: 182–340), срв. също коментара и посочената литература (171–181). Известен е още един фрагмент от същия писач и със същите особености – споменава се в научната литература като № 16 от сбирката на А. И. Яцимирски, който първи съобщава за него (Яцимирский 1902: 159–163; вж. Сперанский 1929: 7–8 и посочената литература). Местонахождението му е неизвестно. Възможно е листовите да са част от посочения тук ръкопис на Евстатий (вж. Петров, Кодов 1973: 181).

I. 1. Броят на ръкописите със запазени глаголически следи свидетелства, че тълковните старозаветни книги, преведени в края на IX – началото на X в., имат глаголически старобългарски архетипи. Сред най-ранните пет ръкописа, съдържащи *псалтирния текст с тълкувания на Псевдо-Атанасий Александрийски* (Евгениевски, Болонски, Толстовски, Погодински псалтир и Песнивеца на цар Йоан Александър), три имат глаголически вписвания. В руския Евгениевски псалтир [19] се откриват глаголически инициали, наследени от старобългарския антиграф на кодексa. В Песнивеца на цар Йоан Александър [2] глаголически са цифровите обозначения на някои от псалмите. Те са добавени след завършването на самата книга от ръката на единия от копистите, който (както свидетелстват грешките и особеностите при изписването им) най-вероятно също е възпроизвел особеност на своя антиграф⁵⁹. Най-голям брой вставки на глаголически букви се открива в Болонския псалтир [1], а и за останалите две ранни копия на този текст (Толстовски и Погодински псалтир) се предполага глаголически протограф⁶⁰. Разгледаните особености показват, че маркерът „глаголически вписвания“ е още едно свидетелство за хронологията на възникване на превода и категорично подкрепя текстологически доказаната му старинност⁶¹: първият етап от историята на тази старозаветна тълковна книга несъмнено е свързан с най-старата славянска азбука.

I. 2. *Старозаветните пророчески книги, снабдени с коментар*, също пазят свидетелства за глаголически оригинали. Такива са налични в най-малко седем руски преписа [21–27], които, според сведението от запазената в късните копия приписка, възхождат към изгубен днес ръкопис, създаден от поп Упир Лихий в Новгород през 1047 г. В разглежданите преписи [21–27] (вероятно в руската ръкописна традиция от XV–XVI в. могат да се открият и други копия на тези книги със сходни характеристики) се срещат нееднократно глаголически инициали, отделни букви в заглавията и/или цели думи и фрази в самия текст. Интерпретацията на тези вписвания и на сведението в колофона за копиране „нзъ кѣрнловнцѣ“⁶² се свежда до две възможности: копие от 1047 г. или е снето от глаголически оригинал, или, по-вероятно, от кирилски ръкопис с гла-

⁵⁹ По-обширен анализ на тази особеност в Песнивеца вж. у Милтенев (под печат).

⁶⁰ Вж. напр. Сперанский 1928–1929: 516–525, 531.

⁶¹ Старинността на псалтирната версия с Псевдо-Атанасиеви тълкувания се потвърждава безспорно от текстологическите данни, обединяващи псалтирната версия в една група с текста в Синайския псалтир (вж. напр. Карачорова 1989: 161–201; MacRobert 1998: 922–923, 928–930, и посочената библиография). Вж. също най-авторитетните съвременни обобщаващи студии (Thomson 1998: 799–800, Алексеев 1999: 159–160). По мнението на Томсън (Thomson 1998: 856, бел. 1200) преводът на Псевдо-Атанасиевия псалтир предхожда хронологически превода на Псалтира с тълкувания на Теодорит Кирски.

⁶² За приписката на поп Упир Лихий, съхранила се в късните копия от XV–XVI в., вж. напр. Алексеев 1999: 162 и Столярова 2000: № 1 с приложена литература относно различните научни интерпретации на съдържанието ѝ.

голически вписвания. Възникването на този тип сборник и преводът на тълкуванията се свързват с Преслав и Симеоновата епоха⁶³, поради което може да се предполага, че антиграфът на Упир Лихий вероятно е бил източнобългарски.

Особено ценен е фрагментът, известен като Погодински листове [20], който съдържа откъс от *старозаветната Книга на пророк Даниил, снабдена с тълкувания от Иполит Римски*. Това е една напълно различна и независима текстова версия в сравнение с тази на Упир Лихий, но преводът също се отнася към кр. на IX – нач. на X в., свързва се с Преславското книжовно средище⁶⁴ и се предполага глаголически оригинал⁶⁵. Специфичното в случая е, че честотата на глаголическите вписвания е изключително висока спрямо обема запазен текст.

I. 3. Интересна е и картината при ръкописите, съдържащи *новозаветни текстове*. Проявите на диграфия в *евангелски ръкописи* не са достатъчно категорични, за да се използват като доказателство за транслитерация – в самия текст вписване на глаголица има единствено в Добромировото евангелие [3], останалите примери са свързани с паратекстове [34, 35, 36, 54]. Макар и рядко явление, диграфията в евангелски кодекси е естествено следствие от функционирането им в среда на преписвачи, владеещи и двете писмени системи – срв. приписките към Асеманиевото евангелие [42], добавките и глосите напр. в Мариинското и Зографското евангелие. Примерът от Хваловия ръкопис от 1404 г. [8], където диграфия се среща при цифрово обозначение, се съгласува с други характеристики (грешки при транслитерация), които предполагат глаголически антиграф⁶⁶. Липсата на по-голям брой кирилски ръкописи с вписвания на по-старата азбука може би е резултат на честото копиране, поради което глаголическите следи в графика са почти напълно заличени.

Важни данни предоставят *апостолските Деяния и Послания* – още повече, че днес не е запазен славянски глаголически Апостол (освен два фрагмента от общо шест листа – Михановичевия и Гръшковичевия). Особености, които могат да се тълкуват като свидетелство за използването на преписи на Апостола, възхождащи към глаголически антиграф или протограф, се откриват в поне четири кодекса [4–7]. В тях фигурират глаголически вписвания от най-различен вид (инициали, отделни букви, думи, цели фрази), а също и кирилски цифрови

⁶³ Литература и обобщени данни вж. у Thomson 1998: 850–859, Алексеев 1999: 163–166.

⁶⁴ Вж. анализа и посочената литература у Thomson 1998: 865–866, Алексеев 1999: 160.

⁶⁵ В контекста на разгледаните свидетелства, които отдавна са в научно обръщение, е изненадващо поддържането в съвременни публикации на изгубилото актуалността си мнение, че „Библейские переводы симеоновской группы, как кажется, и созданы были на кириллице“ (Алексеев 1999: 161). Част от аргументите за противното и литература вж. напр. у Славова 1999; Турилов, Флоря 2002: 421–423.

⁶⁶ Предположението е изказано още от Дж. Даничич, който за пръв път изтъква особеностите на ръкописа (срв. Daničić 1871: 4–5, 10).

обозначения със стойността на глаголически (в Струмишкия апостол⁶⁷). Наред с палеографските си особености, доказващи старинни образци, апостолските ръкописи с глаголически следи [4, 6, 7, 55] имат близост и на текстово ниво. Според изследването на И. Христова (2004) те се причисляват към архаичната група преписи, а едновременно с това пазят свидетелства за лексикално редактиране, свързващо ги с преславската книжнина⁶⁸. Голямото разнообразие от *variae lectiones* и индивидуални особености предполагат няколко слоя на редактиране, понякога извършвано и чрез сверка с гръцкия текст. Съвкупността от палеографски и текстологически данни насочват към предположението за множество глаголически и кирилски транскрипции на Апостола, така че вероятно разглежданите ръкописи отразяват независимо един от друг общ протограф, отдалечен на голям брой свидетели от всеки един от тях. Въпреки тази разклонена традиция става ясно, че апостолските преписи с глаголически следи имат ясно установена генеалогична връзка с Преславското средище и ако не са снемани от преславски образци, писани с глаголица, то поне имат глаголически протограф(и) с източнобългарски произход.

I. 4. Сходни характеристики имат и кодексите, съдържащи *химнографски текстове*. Приложеният каталог съдържа само западнобългарски паметници с вероятна глаголическа подложка, т. е. в случая следи от транслитерация извън България не са запазени. С оглед историята на текстовете е важно да се отбележат определени съвпадения между някои от разглежданите ръкописи с химнографско съдържание. Те се реализират на графично и на съдържателно ниво. От една страна, Битолският триод, Аргировият триод и Скопският октоих [9, 11, 12] се обособяват, според мнението на Е. Мусакова (2004), в една група на базата на палеографските си характеристики. Близостта помежду им е дотолкова голяма, смята изследователката, че е възможно да се говори ако не за едни и същи участници в преписването на кодексите, то поне за „писачи, обучени по същата норма в едно ателие“. От друга страна, Шафариковият триод и, отново, Битолският триод [9, 10] съдържат трипеснеци за великопостния цикъл, чиито автор е Константин Преславски⁶⁹, а в Йерусалимския палимпсест [13] глаголическите вписвания са свързани с цикъл азбучни стихирни, следващи глаголическия буквен ред и също създадени към края на IX – началото на X в. в кръга на Кирило-Методиевите ученици⁷⁰. Тези съвпадения, първо, обвързват

⁶⁷ Вж. напр. Карский 1928: 217, Блахова, Хауптова 1990.

⁶⁸ За групирането на преписите вж. Христова 2004: 52 и сл. Обобщаваща информация за преславизмите вж. у Христова 2004: 741–742, 746, 746–747, 747–748.

⁶⁹ Вж. Попов 1980; 1985. Оригиналите химнографски произведения на Константин Преславски са били написани на глаголица, вероятно и първообразът на славянския Триод също е бил създаден на по-старата азбука (Попов 1985: 56–60, 134–145).

⁷⁰ Вж. Попов 1982: 9–10 и сл.

кръг от ръкописи, съдържащи текстове с глаголически протографи⁷¹, с кръг от ръкописи, притежаващи сходни характеристики на писмото. На второ място, те насочват към книжовен център или центрове, където в близко време (кр. на XII–XIII в.) са се съхранявали, транслитерирани и тиражирали архаични глаголически образци. Посочената взаимообвързаност между химнографските ръкописи с глаголически следи може да се тълкува също така и като пряко свидетелство за умението на книжовниците да ползват и двете писмени системи, тяхното обучение вероятно е имало за цел не само свободната употреба на глаголически ръкописи, но и транслитерацията им. С оглед на ежедневната употреба на химнографските текстове трудно може да се допусне преднамерено или случайно преминаване на глаголица от преписвачите, въпреки че двете азбуки са им познати в еднаква степен. С други думи, далеч по-вероятно е техните антиграфи да са били глаголически (или кирилски с глаголически вписвания), отколкото да са били изписани изцяло с по-младата от двете славянски азбуки.

1. 5. Глаголическите вписвания са ценен източник и по отношение на историята на някои *небогослужебни текстове*.

Вписванията в колекцията от *13 слова на Григорий Богослов* [29] са едно от доказателствата за глаголическия им първообраз. Дали в случая става дума за транслитерация, извършена в Русия, или копистът на ръкописа от XI в. е разполагал с кирилски препис, съдържащ тези особености, не може да се твърди с абсолютна сигурност. Характеристиките на преписа напомнят тези на руските копия на старозаветните книги с тълкувания, чиито общ протограф е кодексът на Упир Лихий (вж. I.2., IV.1.) и насочват по-скоро към предположението за източнобългарски кирилски антиграф с глаголически следи.

Протосбирката със слова на Йоан Златоуст, известна като *Златоструй*, също е съставена в края на IX – първата четвърт на X в., с прякото участие на българския владетел Симеон I (893–927). Колекцията не е достигнала до нас в своя оригинален вид, а чрез т. нар. пълна и кратка редакции, съдържащи вторично избрани части от първоначалния корпус Златоустови слова⁷². Поради състоянието на проучванията (не са извършвани нито критическо издание, ни-

⁷¹ Относно употребата на глаголица в Преславския книжовен център продължава научната дискусия и в нея понякога се споменава името на епископ Константин – срв.: „В восточной Болгарии, в ее столице Преславе, кириллица укрепились быстро; здесь ее введение могло быть результатом деятельности Константина Преславского“ (Алексеев 1999: 161). Тази интерпретация противоречи на данните за творчеството на Константин Преславски, значителен дял от което със сигурност е създадено на глаголица (Попов 1985: 56–60, 134–145, Федер 2005в), на откритията в областта на епиграфиката (вж. напр. Медынцева, Попконстантинов 1984: 46–56, 88–89) и на резултатите от голям брой изследвания, доказващи глаголическия първообраз на много от преводните и оригиналните съчинения от IX–X в. (анализ и литература вж. напр. у Славова 1999; Турилов, Флоря 2002: 421–423; Федер 2002: 16–19, 2005а: 64).

⁷² Вж. напр. Thomson 1982: 45–46.

то текстологическа съпоставка и реконструкция) доказателственият материал за евентуален глаголически първообраз се свежда единствено до появата на вписвания в хилендарския ръкопис № 386 [15]. Въпреки че кодексът представя една трета редакция (и като състав, и по отношение на текстовете – т. е. може би е компилация от компилация), няма съмнение, че той е първостепенен източник за изследване на неоцелялата в оригинал сбирка и на традицията на отделните текстове.

Появата на глаголически букви в препис на „За буквите“ от *Черноризец Храбър* [17], както доказва У. Федер (2005б), е отражение на характеристика, свойствена за старинния кирилски протограф α . Той е представен в български, сръбски и руски преписи (вкл. и Лаврентиевия сборник от 1348 г.) и стои най-близо до глаголическия архетип на трактата в сравнение с останалите протографи. Примерът със „За буквите“ е единственият (поради липсата на сходни проучвания върху разглежданите тук съчинения), при който възстановената история на текста, на конкретния препис и на неговите предшественици напълно се съгласуват с наличието на глаголически вписвания, а именно: установява се, че 1. те препредават особеност на кирилски ръкопис със следи от транслитерация на глаголически архетип, 2. служат като „указание“ за графичната система на оригинала (тъй като са нейно следствие) и 3. наличието им е пряко свързано с по-голямата близост на преписа до първоначалния текст.

Наличието на глаголически абecedар в *Пандектите на Никон Черногорец*, препис от XIII–XIV в. [33], поставя въпроса: от какъв източник руският копист би могъл да вземе глаголическите начертания? Въз основа на грешките и неточностите в графиката (макар абecedарът, съставен от първите пет букви, да изглежда като обичайна проба на перото) може да се предполага, че писачът със сигурност не познава старата азбука и едва ли е могъл да си служи с нея дори и в ролята ѝ на тайнопис. Следователно, той или е копира подложката си, където абecedарът също е фигурирал, или го е взел от друг източник. Ако приемем, че в случая е възпроизведена особеност от ръкописната традиция на *Пандектите на Никон Черногорец*, то глаголическият абecedар може да се тълкува като доказателство за предполагаем старинен южнославянски протограф⁷³. Ако не, то тогава пред нас е свидетелство за копиране (без разбиране и с грешки) на начертания, които книжовникът е сметнал за архаични, поради което ги е заел от друг писмен източник. Вероятно изследването на този пре-

⁷³ Вж. и Максимович 1998: IX, XI. Авторът не споменава за глаголическия абecedар и не предлага тълкуване за неговата поява. Ако следваме разночетенията към изданието на Максимович бихме установили, че преписът в определени случаи дава правилни варианти, когато останалите свидетели се разминават. Интересни данни могат да се почерпят от неговата графика – вж. напр. написанието *Ѣдѣть* (301.8), а също и от фонетичните особености като напр. *постралилтн* (303.4), *раздръшєныхъ* (310.6) и др.

пис в съпоставка с други копия на Пандектите би изяснило какво е мястото му в текстологическата история на съчинението и доколко глаголическите начертания имат значението на маркер за архаичност.

Глаголически графемни се откриват и в отделни *църковно-юридически текстове*. Еднократно срещащата се буква ѡ в Берлинския сборник [16] може да се тълкува като свидетелство за следване на архаичен антиграф от страна на кописта едва след специално изследване. Тя се появява в заглавието на компилативния Номоканон на светите отци, а подобен тип вписвания говорят по-скоро за влияние от старинен оригинал, отколкото за своеволна намеса на преписвача (срв. тук IV.2.3.). От друга страна, формулата *г҃вспѡѡн ѡлѡмѡ ѡѡѡ* (sic!, без съкращение под титла) предполага възможността за преднамерена употреба на графемата ѡ в *nomen sacrum*⁷⁴ (срв. сходството с подписа на йеромонах Макарий, може би от същото време, IV.3.3.). Единствено проучването на традицията на текста и на възможността той да има глаголическа първооснова би хвърлило светлина върху причините за появата на вписването – дали то произтича от волята на кописта на Берлинския сборник или от историята на поместения в него текст⁷⁵.

Интересен е и случаят с използването на глаголически цифрови обозначения при номерацията на отделни правила в препис на т. нар. Номоканон на Котелерий [18] – най-късното запазено свидетелство за употреба на по-старата азбука в български кодекс. Текстологическите особености на паметника, които впрочем не са били предмет на детайлно проучване, не дават основание да се мисли за глаголически архетип – това се потвърждава най-вече от сравнително късната традиция (византийска и славянска) на подобен тип съчинения⁷⁶. Гла-

⁷⁴ Подобно е предположението на Х. Миклас (Miklas, Zagrebin 1988: 70–71), който интерпретира глаголическата буква като резултат от познаването на глаголическата азбука от страна на кописта. Изследователят свързва появата на вписването с данните за криптографията и диграфията през периода на възникване на ръкописа (кр. на XIII – нач. на XIV в.) и с локализацията на неговото създаване (Западна България) и с това косвено изключва възможността то да е наследено от традицията на самия текст.

⁷⁵ Вероятно отговор на тези въпроси би дало непубликуваното изследване на Х. Миклас върху текстологията на Берлинския сборник. За съставните части на компилацията вж. напр. апарата към наборното издание (Миклас, Тасева, Йовчева 2006: 99–124). Неведнъж е изказано предположение за битуване на компилативния номоканон от Берлинския сборник в руска среда (вж. напр. Миклас, Тасева, Йовчева 2006: 422). Тази хипотеза, аргументирана с езикови и текстологични свидетелства, до голяма степен изключва възможността глаголическото вписване да е свързано с антиграфа или въобще с историята на текста.

⁷⁶ Според М. Цибранска-Костова (2007: 10) „безспорният югозападнобългарски произход на паметника е допълнителен фактор, способстващ за съхраняването на глаголическата традиция“, но това твърдение влиза в известно противоречие с факта, че „т. нар. Псевдозонарин (Котелиерев) епитимийен номоканон ... се развива на база на един от вариантите на архаичен гръцки прототип от XII в.“ (2007: 19). Възникването на глаголическа традиция на текст, преведен между кр. на XII и нач. на XIV в.

голическите букви имат специфични, късни графични особености, като в особена степен това се отнася за ъ „дзяло“, което прилича на кирилско г с кръгче горе вляво на вертикалната хаста. Наред с това, цифровите обозначения са използвани неправилно според стойността им в кирилското писмо (лѣ = 34 в.м. 35, лѣ = 36 в.м. 38), което свидетелства не за влияние от графичната система на антиграфа, а за намеса на преписвача в кирилския текст. С други думи кирилско лѣ от подложката е изменено на лѣ, а не глаголическо лѣ на лѣ; същото се отнася и за втория пример. Посочените обстоятелства подкрепят предположението, че в случая по-скоро става дума за специфичен „знак“ на кописта или за късен отглас от един особен – но не изолиран – начин на отбелязване на цифрови обозначения (вж. IV.2.2.).

Що се отнася до изнесените от К. Максимович (2007) данни за две глаголически цифри в преписи на компилативния пенитенциал „Заповеди на светите отци според правилата на св. Василий Велики“ – реалното им присъствие в ръкописите и тяхната интерпретация не могат да се смятат за достоверни⁷⁷.

(от XIV в. датират най-ранните познати славянски преписи), е теза, която изисква много сериозна аргументация. За целта е необходимо издирване и съпоставяне на преписи, изследване на текстологичната история и детайлен езиков анализ най-напред на византийската, а след това и на славянската версия на този тип номоканон. В следваща публикация М. Цибранска уточнява, че вписванията в НБКМ 1117 не могат да се свършат с историята на текста (Цибранска-Костова 2008: 37).

⁷⁷ В своето съобщение К. Максимович не посочва съвременните сигнатури на изследваните ръкописи, тъй като не е работил с тях, а е прецитирал използваното от него издание на В. Ягич, където сигнатурите съответстват на състоянието на библиотечните фондове от края на деветнадесетото столетие (срв. Jagić 1874: 115–116 и Максимович 2007: 299). В полза на бъдещите изследователи на текста тук се прилагат реалните, валидни към днешна дата сигнатури: „*пергаментен фрагмент на Григорович*“ = РГБ-Москва, № 1709 от сб. на В. Григорович, XIV–XV в., намерен в ман. Слепче (Викторов 1879: № 25); „*хартиен фрагмент на Григорович*“ = РГБ-Москва, № 1710 от сб. на В. Григорович, XV–XVI в., намерен в Бояна (Викторов 1879: № 26); „*Загреб 707*“ = ХАЗУ-Загреб, III.a.43, Пакрачки сборник от ср. на XVI в. (Мошин 1955: № 36; Богдановић 1982: № 313); „*Загреб 709, недатиран*“ = ХАЗУ-Загреб, III.a.38, сборник („Законник“) от 1602 г. (Мошин 1955: № 25; Богдановић 1982: № 255); „*Шафарик 24, недатиран*“ = НМ-Прага, IX.F.11, църковно-юридически сборник от XVII в. (Vašica, Vajs 1957: № 111). Относно тези ръкописи глаголически вписвания не са отбелязани нито в цитираните описи, нито в труда на В. Ягич. Твърдението за наличие на глаголически цифрови обозначения произлиза от това, че К. Максимович е интерпретирал напечатаната в изданието на Ягич графема љ като глаголическо ѣ – срв. Максимович 2007: 305 (ЗСО 14...), 307–308 (ЗСО 32...) и съответно Jagić 1874: 146 (hhhhh), 147 (kkkkk). Примери за облика на буквата љ според шрифта, ползван в изданието, има достатъчно (вж. напр. Jagić 1874: 98, 99 и др.), така че дори не е необходимо сравнение de visu с текста на посочените преписи, за да се установи, че на съответните места фигурира кирилско, а не глаголическо начертание. Данните от други копия на „Заповеди на светите отци според правилата на св. Василий Велики“, публикувани от М. Цибранска-Костова (2007: 9–11), категорично потвърждават употребата на графема љ и в двата примера. Следователно, изводите на К. Максимович – 1. за наличието в две правила на „буква правоугольной глаголицы“ (sic! – 2007: 305, 308) без сверка с ръкописните източници; 2. за то-

И така, разгледаният материал води до извода, че тъй като в посочените църковно-юридически паметници вписванията са единични или мними, то единствено изчерпателен лингво-текстологически анализ на съответните текстове би дал отговор на въпроса доколко те са свързани с глаголическата традиция, със среда на диграфия или с произволна намеса на кописти. Изследваните свидетелства говорят на този етап по-скоро в полза на последното.

II. Разпределение на кодексите с глаголически вписвания според езиковата среда на копиране на текста. Локализирането на славянските ръкописи по правило се свързва с наличието на конкретни данни в паратекст или, когато такива липсват, основни критерии са езикът на паметника и неговият правопис. В някои случаи този единствено възможен подход дава противоречиви или недостатъчно сигурни резултати – най-вече поради факта, че книжовна (правописна) норма и говорим език се намират в непрекъснато сближаване и оттласкване, което намира отглас при всеки копист. Обикновено е невъзможно да се отчетат и извънтекстови фактори като например произходът на определен книжовник, съотношението между индивидуални езикови навици и приетата норма в съответната среда на преписване, обхватът и отражението на преходни говори и диалекти. Поради това невинаги може да се прецени коя характеристика е свързана с антиграфа и коя с писача, дали например езикът на определен ръкопис е „български със сърбизми“ или „сръбски с българизми“, какви географски граници обхваща например понятието „западнобългарски“. Разбира се, това е проблем на палеославистичната терминология, който едва ли някога би могъл да бъде напълно и категорично решен. Като се отчита терминологичната условност, проявяваща се най-вече по отношение на разграничението български / „македонски“ / сръбски, и обстоятелството, че в редица случаи се препредават данни от описи и единични изследвания, разпределението на кодексите с глаголически вписвания според езиковата среда на копиране на текста може да се онагледи по следния начин:

<i>езикови характеристики</i>	<i>брой</i>	<i>№№</i>
български	22	[1–7, 9–12, 14, 16, 18, 31, 32, 34, 41–43, 46, 54]
сръбски	6	[13, 15, 17, 35, 44, 45]
босненски	3	[8, 36, 37]
руски	24	[19–30, 33, 38–40, 47–53, 55]
молдавски	1	[56]

ва, че „сохранение в некоторых случаях глаголических цифровых обозначений ... свидетельствует о восхождении этих правил ... к глаголическому архетипу“ (2007: 312); 3. привличането на тези данни като аргумент за директно проникване на западнославянски паметници в Сърбия – могат да се смятат за несъстоятелни, тъй като почиват на несъществуващи факти.

Прави впечатление относително равностойният брой кодекси, които принадлежат съответно към южнославянската и източнославянската писмена традиция. Това състояние обаче е привидно – повечето вписвания в руски ръкописи са свързани с паратекстове и се отнасят по-скоро към криптографията. Глаголическите вставки *in textu* показват по-различна картина: те фигурират в 14 български [1–7, 9–12, 14, 16, 18], 3 сръбски [13, 15, 17], 3 босненски [8, 36, 37] и 12 руски ръкописа [19–30], но седем от последните са преписи, възходящи към един и същ протограф (старозаветните пророчески книги с тълкувания, копирани от Упир Лихий през 1047 г.).

По правило глаголическите следи в даден текст се интерпретират по два начина в медиевистичната литература: като свидетелство за създаването на кодекса в среда на диграфия и като свидетелство за копиране от глаголически оригинал (антиграф или протограф). Най-общо тези две обяснения съвпадат с локализирането на ръкописите – диграфия се предполага за западнобългарските (и/или „македонските“) книжовни паметници от един дълъг период (XI–края на XIII в.), което не изключва и транслитерация; глаголически прототипи се предполагат за руските преписи. С други думи, в единия („южнославянския“) случай обяснението е по-скоро свързано със средата на преписване, а в другия („източнославянския“) – по-скоро с текстологическата история. Задача на бъдещи изследвания би следвало да бъде обединяването на тези две интерпретативни стратегии. Това е единственият начин да се възстановят определени характеристики, например, на източнобългарската писмена традиция. Проучванията, доказващи глаголическите оригинали на много от произведенията, възникнали в Преслав, епиграфските данни за активна диграфия в Източна България през X в. и свидетелствата за книжовен обмен и взаимопроникване между източните и западните български земи предполагат необходимите условия в някои източнобългарски кирилски кодекси да са фигурирали частични глаголически вписвания *in textu* в резултат на транслитерация. Възможно ли е състоянието, регистрирано в западнобългарските писмени паметници от XI–XIII в., да отговаря на това в незапазените източнобългарски от IX–X в.?⁷⁸ Косвени данни, които могат да послужат за положителен отговор на този въпрос, предоставят руските копия от XI в. на текстове, свързани с Преславското книжовно средище – Словата на Григорий Богослов и старозаветните пророчески

⁷⁸ Разглежданият въпрос е в пряка връзка с проблеми, които не са предмет на настоящото проучване и нямат окончателно решение в палеославистиката, като напр. пътят на проникване на старобългарското писмено наследство в Русия, единството и взаимопроникването на западно- и източнобългарската книжовна традиция, датиранието на славянските ръкописи, данни от епиграфиката, които все още не са публикувани и т. н. За възможността в незапазените източнобългарски кирилски ръкописи от IX–X в. да са се срещали глаголически вписвания като следствие от транслитерация вж. и IV.1.

книги с тълкувания, които предположително възхождат към кирилски антиграфи с глаголически вписвания.

Разпределението на кодексите с глаголически вписвания според езиковата среда на копиране на текста свидетелства, че по-голямата част от южнославянските ръкописи наследяват диграфията от своите антиграфи като следа от транслитерация на съответните им архетипи, докато глаголицата в източнославянските кодекси е свързана по-често с криптографията. Това заключение, разбира се, не е странно или нелогично. Факт е обаче постоянният отглас на глаголическата традиция в кирилските паметници, който има широк географски обхват и свидетелства за непрекъснатостта на славянската писмена култура независимо от историческите обстоятелства.

Л и т е р а т у р а

- Алексеев 1999: А. А. Алексеев, Текстология славянской Библии, Санкт-Петербург
- Алтбауер 1973: М. Алтбауер, Добромирово евангелие. Кирилски споменик от XII в. Т. 1., Скопје
- Блахова, Хауптова 1990: Е. Блахова, З. Хауптова, Струмички (македонски) апостол. Кирилски споменик од XIII век, Скопје
- Богдановић 1978: Д. Богдановић, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд
- Богдановић 1982: Д. Богдановић, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века), Белград
- Божилов 1995: И. Божилов, Българите във Византийската империя, София
- Бояджиев 1998: А. Бояджиев, Колко листа са запазени от Аргировия триод? – Старобългарска литература, кн. 30, 76–81
- БРК 1976: Българска ръкописна книга X–XVIII в. Каталог, София
- Бубнов, Лихачева, Покровская 1976: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи Библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI–XVI веков, Ленинград
- Будилович 1871: А. Будилович, Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века, Санкт-Петербург
- Будилович 1875: А. Будилович, XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века, Санкт-Петербург
- Велчева 1966а: Б. Велчева, Въпроси на късната българска глаголица, Български език 16, № 1, 1–9
- Велчева 1966б: Б. Велчева, Из глаголическо-кирилските взаимоотношения, Български език 16, № 5, 472–476
- Велчева 1975: Б. Велчева, Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII в., София
- Велчева 1983: Б. Велчева, Късните глаголически и кирилски приписки в Асеманиевия кодекс от X в., в: Литературознание и фолклористика. В чест на 70 годишнината на акад. П. Динев, София, 202–207
- Велчева 1992: Б. Велчева, Глаголицата и среднобългарската писменост, Език и литература 47, 75–79
- Велчева 1999: Б. Велчева, Късната българска глаголица, в: Кирило-Методиевски студии, т. 12, София, 87–152
- Велчева, Тодоров 1993: Б. Велчева, А. Тодоров, За нова хронология на ранните славянски недатирани ръкописи, в: Славянска филология, т. 21, 14–21

- Викторов 1871: А. Викторов, Каталог славяно-русских рукописей приобретенных Московским публичным и Румянцевским музеями в 1868 г. после Д. В. Пискарева, Москва
- Викторов 1879: А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, в: Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1876–1878 г. I. Отделение рукописей и славянских старопечатных книг. I. Приращения отделения. А. Коллекции, Москва, 1–60
- Викторов 1890: А. Викторов, Описание рукописных собраний в книгохранилищах северной России, Москва
- Гагова 2005: Н. Гагова, Царската библиотека в Преслав и нейната съдба, в: *Иѣстъ оученикъ надъ оучителиь своимь*. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, София, 145–185
- Гарена, Илиев 2005: П. Гарена, И. Илиев, Новооткрит старобългарски надпис-заклинание от Кърджалийско, в: Културните текстове на миналото – носители, символи и идеи. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29–31 октомври 2003. Кн. 2. Текстове на култа и религията, София, 150–155
- Горский, Невоструев 1855, 1859, 1862, 1869, 1917: А. Горский, К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. I. Священное писание, Москва 1855; II. Писания святых отцев, 1. Москва 1857; 2. Москва 1859; 3. Москва 1862; III. Книги богослужебные, 1. Москва 1869; 2. Москва 1917
- Гранстрем 1953: Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Рукописи русские, болгарские, молдавляхийские, сербские, Ленинград
- Гринкова 1924: Н. П. Гринкова, Евгеньевская псалтырь как памятник русской письменности XI в., Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук 29, 289–306
- Десподова, Славева 1988: В. Десподова, Л. Славева, Македонски средновековни ракописи. Т. I, Прилеп
- Джурова, Станчев, Япунджич 1985: А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич, Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека, София
- Добрев 1981: И. Добрев, Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин-Кирил за преводаческото изкуство?, Старобългарска литература, кн. 9, 20–32
- Добрев 1984: И. Добрев, Погрешно мнение за Охридския апостол, Старобългарска литература, кн. 16, 1984, 3–17
- Добрев, Тотоманова, Кръстанов 1996: И. Добрев, А.-М. Тотоманова, Т. Кръстанов, Ватиканско евангелие: старобългарски кирилски апракос от X в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr. 2502, София
- Дограмаджиева 2008: Е. Дограмаджиева, За пребиваването на Зографското евангелие в Зографския манастир, в: *Varia Slavica. Sborník příspěvků k 80. narozeninám Radoslava Večerki*. Ed. I. Janyšková, H. Karlíková, Praha, 71–81
- Дуйчев 1968: И. Дуйчев, Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII в., София
- Иванов 1970: Й. Иванов, Български старини из Македония, София (фот. изд.)
- Иванова 1994: К. Иванова, За един ръкопис с палимпсест от Библиотеката на Йерусалимската патриаршия, *Palaeobulgarica*, 18, 1994, № 2, 3–31
- Иванова-Константинова 1976: К. Иванова-Константинова, Неизвестна редакция на Златоструя в сръбски извод от XIII век, в: *Зборник историје и књижевности. Одељење језика и књижевности. Књ. 10. Стара српска књижевност*, Београд, 89–107

- Иванова-Мавродинова, Джурова 1981: В. Иванова-Мавродинова, А. Джурова, Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от X век. Художествено-историческо проучване, София
- Иларий, Арсений 1878–1879: иер. Иларий, иер. Арсений, Описание славянских рукописей Библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры, ч. I. Москва 1878; ч. II. Москва 1878; ч. III. Москва 1879
- Илчев 1980: П. Илчев, Синайският псалтир и неговите писачи, в: Славянска палеография и дипломатика. [Balcanica III. Etudes et documents, I.], София, 89–95
- Ильинский 1929: Г. А. Ильинский, Погодинские кирилловско-глаголические листки, *Byzantinoslavica* 1, 86–117
- Јерковић 1975: В. Јерковић, Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу, Нови Сад
- Йовчева 2005: М. Йовчева, „Руските“ памети в Асеманиевото евангелие и Охридския апостол, в: *Нѣстъ оученикъ надъ оучителъ свонль*. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, София, 220–237
- Карачорова 1989: И. Карачорова, Към въпроса за Кирило-Методиевския старобългарски превод на Псалтира, в: Кирило-Методиевски студии, т. 6, 130–245
- Карачорова 2003: И. Карачорова, Псалтир, в: Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 3., София, 409–417
- Каринский 1908: Н. М. Каринский, Образцы глаголицы, Санкт-Петербург
- Карский 1928: Е. Ф. Карский, Славянская кирилловская палеография, Ленинград
- Кодов 1966: Хр. Кодов, Фрагмент от старобългарски ръкопис с глаголическа приписка, в: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 г. от смъртта му, София, 121–131
- Кодов 1969: Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките, София
- Колесов 1972: В. В. Колесов, Евгениевская псалтирь, *Acta Universitatis Szegediensis de Atila József nominatae. Dissertationes slavicae. Slavistische Mitteilungen*. Материали и сообщения по славяноведению, т. 8, Szeged, 57–69, табл. 1–9, 12–20
- Конески 1950: Б. Конески, Една одломка од XIII век – споменик од Охридската школа, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот – Скопје, Историско-филологически оддел, кн. 3, № 1, 1–15
- Коцева 2005: Е. Коцева, Интерполация в Каракалския апостол, в: *Нѣстъ оученикъ надъ оучителъ свонль*. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, София, 280–287
- Кочубинский 1876: А. А. Кочубинский, Отчет (третий) о путешествии по славянским землям с 1 авг. 1875 г. по 1 февр. 1876 г., Записки Новороссийского университета, т. 20, Одесса, 107–171
- Куев 1967: К. Куев, Черноризец Храбър, София
- Кульбакин 1907: С. М. Кульбакин, Охридская рукопись Апостола конца XII века (= Български старини III), София
- Лавров 1904: П. А. Лавров, Югославянская палеография, Санкт-Петербург
- Леонид 1887: архим. Леонид, Сведения о славянских пергаменных и бумажных рукописях, поступивших из книгохранилища Свято-Троицкой Сергиевской лавры в библиотеку Троицкой духовной семинарии в 1747 г. (ныне находящихся в библиотеке Московской духовной академии), вып. I., Москва
- Максимович 1998: К. А. Максимович, Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII в. (юридические тексты), Москва
- Максимович 2007: К. А. Максимович, Источники и язык сербского пенитенциала „Правила св. Отец по заповяди святого и великаго Василия“ (XIII–XIV в.), в: Манастир Бањска и доба краља Милутина. Збор-

- ник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовој Митровици, Ниш
- Медынцева, Попконстантинов 1984: А. Медынцова, К. Попконстантинов, Надписи из Круглой церкви в Преславе, София
- Миклас, Тасева, Йовчева 2006: Х. Миклас, Л. Тасева, М. Йовчева, Берлински сборник. Среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV в. с допълнения по други ръкописи (= Трудове на Балканската комисија 47, Извори № 3), София – Виена
- Милтенов (под печат): Я. Милтенов, Песнивецът на цар Йоан Александър и глаголическата традиција, в: Кирило-Методиевски студии, т. 18 (под печат)
- Минчева 1978: А. Минчева, Старобългарски кирилски откъследи, София
- Минчева 1981: А. Минчева, За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор, Старобългарска литература, кн. 9, 3–19
- Мирчев, Кодов 1965: К. Мирчев, Хр. Кодов, Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в., София
- МСО 1997: Музейное собрание. Описание, 2. Москва
- Мошин 1971: В. Мошин, Словенски ракописи во Македонија I–II, Скопје
- Мусакова 1999а: Е. Мусакова, Песнивецът на цар Иван-Александър от 1337 година, в: Търновска книжовна школа 6, Велико Търново, 419–428
- Мусакова 1999б: Е. Мусакова, Кодикологични бележки за Струмишкия апостол, *Slavia* 68, № 2, 229–234
- Мусакова 2002: Е. Мусакова, Кодикологични особености на Песнивец на цар Иван Александър, *Palaeobulgarica* 26, № 2, 3–33
- Мусакова 2004: Е. Мусакова, Кирилски ръкописи с глаголически вписвания, в: *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova Medunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk, 2–6 listopada 2002)*, Zagreb – Krk, 523–548
- Николова, Йовчева, Попова, Тасева 1999: С. Николова, М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева, Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва. Каталог, София
- Павликянов 2005: К. Павликянов, История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г., София
- Пентковский 2001: А. М. Пентковский, Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси, Москва
- Петковић 1967: С. Петковић, Опис рукописа манастира Крушедола, Сремски Карловци 1914, Фот. изд. 1967
- Петров – Кодов 1973: Ст. Петров, Хр. Кодов, Старобългарски музикални паметници, София
- Поп-Атанасов 2000: Г. Поп-Атанасов, Палеографски албум. I. Словенски ракописи во Македонија (XIII–XVIII век), Скопје
- Попконстантинов 1985: К. Попконстантинов, Разпространение на старобългарската писменост през IX–XI в. (по епиграфски данни), Старобългарска литература кн. 17, 39–69
- Попконстантинов 2003: К. Попконстантинов, Оловен амулет с кирилско и глаголическо писмо, в: Палеославистика, лексикология, лексикография. Тезиси международной научной конференции, посвященной памяти Р. М. Цейтлин, 27–29 ноября 2002 г., Москва, 52–53
- Попконстантинов 2004: К. Попконстантинов, Кирилица и глаголица срещу дявола, или още един оловен амулет от X в., *Palaeobulgarica* 28, № 4, 69–75
- Попконстантинов 2006: К. Попконстантинов, Оловен амулет палимпсест с глаголико-кирилски текст, в: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на acad. Васил Гюзелев, София, 311–330
- Попов 1980: Г. Попов, Из текстологическата проблематика на славянския триод (Новооткрити творби на Константин Преславски), в: Славянска палеография и дипломатика. Доклади и съобщения от Семи-

- нара по славянска палеография и дипломатика, София, септември 1979, София, 72–85
- Попов 1982: Г. Попов, Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски, Български език 32, № 1, 1–26
- Попов 1985: Г. Попов, Триодни произведения на Константин Преславски, в: Кирило-Методиевски студии, т. 2, София
- Порфирьев, Вадковски, Красносельцев 1881: И. Я. Порфирьев, А. В. Вадковский, Н. Ф. Красносельцев, Описание рукописей Соловецкого монастыря, находящихся в библиотеке Казанской Духовной Академии ч. I. Казань
- Протасьева 1980: Т. Н. Протасьева, Описание рукописей Чудовского собрания, Новосибирск
- ПС 1986: Предварительный список славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР), Москва
- ПСД 1993: Дополнения к „Предварительному списку славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР“ (Москва 1986), Москва
- Радојичић 1954: Ђ. Радојичић, Глагољска слова у Хиландарском рукопису Црнорица Храбра, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 2, 184–186
- Райков, Кожухаров, Миклас, Кодов 1994: Б. Райков, Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов, Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора, София
- Райкова 1997: М. Райкова, Един югозападнобългарски номоканон от втората половина на XV век, Македонски преглед, № 1, 69–92
- СК 1984: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв., Москва
- СК 2002: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии, XIV в., вып. I, Москва
- Славова 1999: Т. Славова, Глаголическата традиция и преславската книжнина, Palaeobulgarica 23, № 1, 35–46
- Смядовски 2003: С. Смядовски, Светци, свитъци, книги. Посланията на текста в иконографския репертоар, София
- Соболевский 1908: А. И. Соболевский, Славяно-русская палеография, 2 изд, Санкт-Петербург
- Спасова 2005: М. Спасова, Исторически и квазиисторически подход при тълкуването на сведенията за преводаческата дейност на славянските първоучители по време на моравско-панонската им мисия, в: *Ижеть оученикъ надъ оучителиь своимъ*. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, София, 106–144
- Сперанский 1928–1929: М. Н. Сперанский, Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы? – Slavia 7, № 3, 516–535
- Сперанский 1929: М. Н. Сперанский, Тайнопись в югославянских и русских памятниках письма (Энциклопедия славянской филологии, вып. 4.3), Ленинград
- Срезневский 1858: И. И. Срезневский, Следы глаголицы в памятниках X века, Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности 7, № 5, кол. 337–352
- Срезневский 1874: И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. ХLI. Финляндские отрывки из памятников древнего русского письма XI–XV в. Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности Императорской Академии наук 12, № 1, 1–37
- Срезневский 1882: И. И. Срезневский, Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.), 2 изд, Санкт-Петербург 1882; Leipzig 1973 (reprint)

- Станчев 1981: К. Станчев, Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже, *Palaeobulgarica* 5, № 3, 85–91
- Станчев 2000: К. Станчев, Диграфия и билингвизъм в най-стария период на славянската писменост (върху примери от Асеманиевото евангелие), в: *Glagolitica: Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*, Wien, 88–94
- Столярова 2000: Л. В. Столярова, Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пегаменных кодексов XI–XIV в., Москва
- Стоянов, Кодов 1964, 1971: М. Стоянов, Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. 3. София 1964; т. 4. София 1971
- Трендафилов 2004: Хр. Трендафилов, „Небеса“ Иоанна Экзарха Болгарского в древнерусской рукописной традиции: обзор списков, *Глаголически књижевни списци*, кн. 2., Шумен
- ТУ 2006: Типографски Устав. Устав с кондакарем конца XI – начала XII века, т. 1–3., Москва
- Турилов 1995: А. А. Турилов, Болгарские литературные памятники эпохи первого царства в книжности Московской Руси XV–XVI вв. (заметки к оценке явления), *Славяноведение* № 1, 31–45
- Турилов, Мошкова 1999: А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, Славянские рукописи афонских обителей. Под редакцией А.-Э. Н. Тахиаоса, Фесалоники
- Турилов, Флоря 2002: А. А. Турилов, Б. Н. Флоря, Христианская литература у славян в середине X – середине XI в. и межславянские культурные связи, в: *Христианство в странах Восточной, Юго-восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия*, Москва 398–459
- Турилов 2008: А. А. Турилов, Еще один след глаголицы в месецеслова Охридского апостола (к объяснению чтения „Годъпещи“), *Slovo*, 56–57 (2006–2007) 571–577 (<http://hrcaak.srce.hr/slovo>)
- Федер 2002: У. Федер, Защо и как да се установят идиолектите на Кирило-Методиевите ученици?, в: *Преславска книжовна школа*, т. 6, 9–24
- Федер 2005а: У. Федер, Was Proficiency of Church Slavic Ever Natural?, в: У. Федер, Хиляда години като един ден. Животът на текстовете в православното християнство, София, 63–69
- Федер 2005б: У. Федер, The Paradosis of Text Family A, в: У. Федер, Хиляда години като един ден. Животът на текстовете в православното християнство, София, 310–323
- Федер 2005в: У. Федер, Парадозата на Пролога към Учителното евангелие, в: У. Федер, Хиляда години като един ден. Животът на текстовете в православното християнство, София, 296–309
- ХР 1963: Хиландарски рукописи о постанку словенске писмености, Нови Сад
- Христова, Караджова, Икономова 1982: Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова. Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог, т. 1., София
- Христова, Клисурска 1991: В. Христова, М. Клисурска. Евгениевски псалтир. Текст. Речник на словоформите, Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „Ив. Дуйчев“, 82 (2), за 1988, София, 69–121
- Христова 2004: И. Христова, Служебният апостол в славянската ръкописна традиция, София
- Цибранска-Костова 2007: М. Цибранска-Костова, „Заповеди на светите отци“ в южно-славянската кирилска традиция, *Palaeobulgarica* 31, № 4, 3–26
- Цибранска-Костова 2008: М. Цибранска-Костова, Славянският Псевдозонар, *Palaeobulgarica* 32, № 4, 25–52
- Цонев 1913: Б. Цонев, Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб, Сборник на Българската академия на науките 1, 1–54

- Цонев 1916: Б. Цонев, Славянски ръкописи в Българската академия, Сборник на Българската академия на науките 6, 4–80
- Яцимирский 1902: А. И. Яцимирский, Кирилловские нотные рукописи с глаголическими тайнописными записями, в: Древности. Труды Славянской комиссии Императорского Археологического общества т. III, Москва, 149–163
- Altbauer 1971: M. Altbauer, Psalterium Sinaiticum, an 11th Century Glagolitic Manuscript from St. Catherine's Monastery, Mount Sinai, Skopje
- Bakker 1990: M. Bakker, Discovered on Mount Athos: The Karakalski Apostol, Palaeobulgarica 14, № 4, 61–67
- CCNH 1986: N. Gošić, B. Grabar, V. Jerkovic, H. Kuna, A. Nazor (Ed.), Codex „Christiani“ Nomine Hval. Potputno faksimilirano izdanje originala iz Univerzitske biblioteke u Bolonji 1.359, Sarajevo; The codex of Hval Kristijanin. Transcription and Commentary, Sarajevo
- Daničić 1871: Gj. Daničić, Hvalov rukopis, в: Ситнији списи Ђуре Даничића. III. Описи ћирилских рукописа и издања текстова. Приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1985, № XIX, 1–146 [= Starine 3 (1871) 1–146]
- Hamm 1960: J. Hamm, Apokalipsa bosanskih krstjana, Slovo 9–10 (1959–1960) 43–104 (<http://hrcak.srce.hr/slovo>)
- Jagić 1874: V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. VIII. Krmčaja ilovička godine 1262. IX. Sitna gradja za crkveno pravo, Starine VI, 60–111, 112–155
- Jagić 1903: V. Jagić, Analecta romana, Archiv für slavische Philologie 25, 1–47
- Jagić 1907: V. Jagić, Словенская псалмътырь. Psalterium Bononiense, Vindobonae – Berolini – Petropoli
- Kalužniacki 1896: Aem. Kalužniacki, Actus epistulae Apostolorum palaeoslovenice, Ad fidem codices Christinopolitani saeculo XII-o scripti, Vindobonae
- Kopitar 1836: B. Kopitar, Glagolita Clozianus, Vindobonae
- Kurz 1955: J. Kurz, Evangeliář Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský. Díl II., Praha
- MacRobert 1996: C. M. MacRobert, The Classificatory Importance of Headings and Liturgical Directions in Church Slavonic Psalters of the 11th–15th Centuries, Byzantinoslavica 57, 156–181
- MacRobert 1998: C. M. MacRobert, The Textual Tradition of the Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century, в: Interpretation of the Bible, Ljubljana – Sheffield, 921–942
- Matejić, Thomas 1992: P. Matejić, H. Thomas, Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library (The Ohio State University). I. Catalog, Columbus
- Miklas, Zagrebin 1988: H. Miklas, V. Zagrebin, Berlinski sbornik, Graz
- Nahtigal 1941–1942: R. Nahtigal, Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagoliski spomenik. 1. Fotografski posnetek, Ljubljana 1941. 2. Tekst s komentarjem, Ljubljana 1942
- Mošin 1955: VI. Mošin, Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Pavlikjanov 2001: C. Pavlikjanov, The Attonite Monastery of Karakallou. Slavic Presence and Slavic Manuscripts, Palaeobulgarica 25, № 1, 21–45
- Popkonstantinov, Kronsteiner 1994, 1997: K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner, Старобългарски надписи. Altbulgarische Inschriften, 1 (= Die slawischen Sprachen, 36), Salzburg 1994; 2 (= Die slawischen Sprachen, 52), Salzburg 1997
- Schnitter, Miklas 1994: M. Schnitter, H. Miklas, Kyrrillomethodianische Miscellen, Anzeiger für Slavische Philologie XXII, № 1, 141–220
- Stojanović 1900: L. Stojanović, Über einen cyrillischen Apostolus serbischer Redaction mit glagolitischen Marginalglossen, Archiv für slavische Philologie XXII, 510–525

- Tarnanidis 1988: I. Tarnanidis, The Slavonic manuscripts, discovered in 1975 at St. Catherine's monastery on Mount Sinai, Thessaloniki
- Thomson 1982: F. J. Thomson, *Chrysostomica palaeoslavica. A preliminary Study of the Sources of the Chrysorrhoas (Zlatostruj) Collection, Cyrillomethodianum* 6, 1–65
- Thomson 1988–1989: F. J. Thomson, The Bulgarian Contribution to the Reception of Byzantine Culture in Kievan Rus': The Myths and the Enigma, в: F. J. Thomson, *The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Variorum Collected Studies Series (= Harvard Ukrainian Studies 12–13, 1988/1989, 214–261), 1999, 214–261, addenda 9–16*
- Thomson 1998: F. J. Thomson, *The Slavonic Translation of the Old Testament, в: Interpretation of the Bible, Ljubljana – Sheffield, 605–920*
- Vajs, Kurz 1929: J. Vajs, J. Kurz, *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus. I. Prolegomena, Tabulae, Praha*
- Vašica, Vajs 1957: J. Vašica, J. Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze, Praha*
- Zaimov 1984: J. Zaimov, *The Kičevo Triodium (Cod. Sofia, BAN, 38) also known as the Bitola Triodium an old Bulgarian manuscript from the XI–XII century: text in transcription (= Пълната књигописана 10–11), Nijmegen*

Abstract: *Cyrillic Manuscripts with Glagolitic Insertions.* The paper “Cyrillic Manuscripts with Glagolitic Insertions” deals with the phenomenon of the so-called Cyrillic-Glagolitic digraphia (including the co-existence and diffusion of the two writing systems and the use of Glagolitic letters to restrict the message of the texts). All known Cyrillic manuscripts with Glagolitic insertions are taken into account in order to constitute a *catalogue* thereof, and to perform a complex scholarly *analysis* that aims at a classification of the Glagolitic insertions and a clarification of the reasons for their appearance in the Cyrillic manuscripts (or group of manuscripts) under consideration.

Keywords: medieval Slavonic manuscripts, Glagolitic insertions, digraphia, textology, Preslav literary heritage

Явор Милтенов
Институт за български език, БАН
Бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, каб. 611
София 1113, Bulgarien
yavormil@yahoo.com

